

מפעל הקרמיקה של קיבוץ כפר מנחם עומד להיהרס ואיתו פיסת היסטוריה ייחודית

במשך כ-30 שנה שגשג מפעל הקרמיקה של קיבוץ כפר מנחם ותוצריו נמכרו ברחבי הארץ. כעת, בנייניו עומדים להיהרס בצעד מעורר מחלוקת ורוב האמנים והאמניות שעבדו בו מתנגדים. "מאוד עצוב שמקום כזה מפואר עומד להיעלם"

נעמה ריבה

30 באפריל 2023

באמצע שנות ה-60, כשחברים בקיבוץ כפר מנחם הסמוך לקרית מלאכי התעייפו מעבודה בחקלאות, הוחלט לפתוח שם מפעל קרמיקה. המפעל שנקרא "קרמיקה כפר

מנחם" שגשג במהרה ותוצריו נמכרו ברחבי ישראל. כמו כל מפעלי הקרמיקה בארץ, בהם "לפיד", "חרסה", "קדר" ו"נעמן", גם מפעל זה נסגר. בשונה ממפעלים אחרים, בניינו לא נהרסו והם עומדים על כנם עד היום, כשבתוכם התנורים וכלי העבודה המקוריים.

כעת, כחלק מתוכנית מתאר חדשה לקיבוץ, שאריות המפעל עומדות להיהרס. ההחלטה מעוררת מחלוקת. חוקרים המבקשים לשמר את התרבות התעשייתית שפרחה בארץ סבורה שיש לשמור על המקום, כדוגמה לפיסה תרבותית מההיסטוריה הישראלית. אליהם מצטרפים חברים בקיבוץ, שחושבים שיש לשמור על הייחודיות של המקום.

**קיר קרמי של שושנה (ז'וז'י) שינדלר, 1988. הוכן במקור לספארי של הקיבוץ
ונמצא היום בבית הספר היסודי בקיבוץ צילום: אילן אסייג**

בכתבה שפורסמה בעיתון "על המשמר" ב-1967, שנתיים אחרי שנחנך המפעל, סיפר מנהלו אז, פייבל שריג, שהמקום מאפשר לחברים "לעסוק בחדוות היצירה". בכתבה הזכר כי "הובא מומחה לדבר שהדריך את החברים במשך שנה". בקיבוץ מספרים כיום שהיה זה מהנדס הולנדי בשם פאול טאוב. בכתבה צוין שהוא לא ההולנדי היחיד שהגיע לסייע. "לאחר זמן מה הגיעה מהולנד בעלת מקצוע, שמעטות כמותה באמנות הקישוט. היא עמלה רבות כדי ללמד את החברות."

עוד מוזכר בכתבה הפסל משה סעידי שנולד באיראן ב-1937 והוא אחד מאמני הקרמיקה הבולטים בישראל. הוא הקים במפעל מחלקה ארכיטקטונית ועד היום הוא מייצר בקיבוץ קירות מקרמיקה לפי הזמנה.

בעלון הקיבוץ שיצא בשנות ה-60 נכתב ש"ההחלטה ההיסטורית של שיחת הקיבוץ קבעה שהמפעל החדש חייב לפתור בעיות תעסוקה, עבור החברים שיתקשו להמשיך בעבודות שדה ובעבודות שונות המחייבות מאמץ פיזי ואין למדוד את הצלחת המפעל לפי הקריטריון היבש של רווחיות צרופה."

צילום: אילן אסייג אחד מקירות הקרמיקה הרבים של האמן משה סעידי

יותר מ-50 שנה אחרי, וכמעט 30 שנה מאז סגירת המפעל, שושנה (ז'וז'י) שינדלר שעבדה בו משלימה את הסיפור בשיחה על ספסל בקיבוץ. "אנחנו יצרנו במשך כל השנים כלים מאוד אירופיים", היא אומרת. "זה לא מזרח תיכון. אלו לא היו יצירות ערביות. טאוב הביא את התבניות מהולנד ועבדנו עם חימר נפלא. בשלב מסוים היינו מעל 40 עובדים והמפעל היה רווחי ומכר את כל היצירות לכל החנויות במדינת ישראל. כל יום יצא מפה טרנזיט ונסע ברחבי הארץ לפי הזמנות. כל הכלים היו עטופים בנייר עיתון של 'על המשמר'."

בשנים האחרונות מבני המפעל נהפכו למעין שדרת אמנים, דבר שמנע את הריסתם. בין השאר עובדות בהן אמניות שעבדו במפעל. באחד החללים אנחנו פוגשים את יהודית שקד. "אני פה בערך 300 שנה", היא אומרת. על המדפים היא מחזיקה רפליקות מאוסף הארכאולוגיה של משה דיין שמוצג במוזיאון ישראל. "המפעל עשה לחנות של המוזיאון רפליקות. שנים מכרו אותם בחנות. ואני כבר יותר מ-30 שנה מלמדת קרמיקה. מאוד עצוב לי שמקום כזה מפואר עומד להיעלם. מצד שני, היום הקיבוצים גם חושבים על כסף. והמקום הזה יכול לשמש להשכרה."

שושנה (ז'ו"י) שינדלר. כלים מאוד אירופיים צילום: אילן אסייג

סאני ורסנו ואורית זלינגר, שתי גיסות תושבות הקיבוץ, החליטו להקים "מיני מזיאון" במקום שבו היה המפעל צילום: אילן אסייג

לפני כמה חודשים החליטו אורית זלינגר וסאני ורסנו, שתי גיסות תושבות הקיבוץ, להקים חלל תצוגה במקום שבו היה המפעל. "מיני מזיאון" כהגדרתן שיעלה את המודעות לחשיבות המקום. הן איתרו תצלומים היסטוריים, פיזרו אותם בחלל, הניחו ויטרינות תצוגה של מיטב תוצרי המפעל והוסיפו הסברים. "זה סיפור מרכזי של הקיבוץ", אומרת ורסנו שמנהלת סטודיו לעיצוב וציור בשדרת האמנים. "אין מישהו שלא היה לו דוד, אבא או אמא שהיה מישהו שעבד כאן ורוב האנשים לא היו מעודכנים על קידום התוכנית להריסת המפעל". זלינגר מוסיפה: "אני גדלתי על הכלים של המפעל. אנשים מהקיבוץ בשוק שהולכים להרוס את המקום הזה."

על הקירות אפשר לראות שרטוטים מקוריים של הכלים שיוצרו במפעל כמו צלחות פסח, צלחת חלה לשבת, סוגים רבים של כלי הגשה לקפה, תה וסוכר, כלי מתנות עם כיתובי מזל טוב, ספלי בירה ועוד עשרות שרטוטים ידניים. לצדם מפוזרות פלטות של פיגמנטים וצבעים, מעין קטלוג ששימש את העובדים והעובדות במפעל לצביעת הכלים.

תלמה הראל. "למפעל הגעתי רק ב-1985, אחרי שעבדתי במכבסה, בלול, במטבח וגם בבית ילדים"
צילום: אילן אסייג

בוויטרינות הזכוכית מוצגות העבודות לפי יוצרות ויוצרים שונים שעבדו במפעל. כך אפשר למצוא עבודות קרמיקה של עדינה פרנקל שנולדה בברוקלין ב-1919, עלתה לישראל והצטרפה לקיבוץ ב-1968. היא עבדה במפעל בהדפסות משי ובעיטור כלים מעוטרים בפרחים וצמחים שציירה. מוצגים גם כלים של אראלה שבתאי שנולדה ב-1936 ועברה לכפר מנחם בגיל 21. היא עיטרה את כלי הקרמיקה שמוצגים בצבעי אדמה ובצורות גיאומטריות חזרתיות שכוללות מעגלים ואליפסות אינסופיים.

בתערוכה בולטות יצירות של ראובן כהן יליד 1946, עיטוריו הם בעלי סגנון מובהק ובצבעוניות "שנהבית". כיום כלים פרי יצירתו הם פריטי אספנות מבוקשים. במלחמת יום הכיפורים הוא נהרג בקרבות בגולן.

כלי קרמיקה ממפעל כפר מנחם צילום: אילן אסיג

אמנית ותיקה נוספת שממוקמת בשדרה היא תלמה הראל, שנולדה בקיבוץ ב-1939. "למפעל הגעתי רק ב-1985, אחרי שעבדתי במכבסה, בלול, במטבח וגם בבית ילדים. רציתי ללמוד בבצלאל אבל לא קיבלו אותי. אז למדתי במרכז לאמנות חזותית בבאר שבע ואחרי ארבע שנים שממש למדתי את המקצוע הגעתי למפעל". ב-30 השנים האחרונות היא עובדת בחדר לצד המפעל. "הצלחתי להציל המון תבניות והן מונחות אצלי. אני יוצקת כלים ומציירת ועושה כלים ידניים. מוכרת וגם מלמדת. בזכות אורית וסאני יש לנו עכשיו מורשת."

משהו באוויר

כשמסתובבים ברחבי הקיבוץ קשה להתעלם מקירות הקרמיקה הרבים שמפוזרים בו, את רוב הקירות עיצבו שינדלר וסעידי. בסיבוב בקיבוץ עם שינדלר היא הציגה לנו כמה מהעבודות על הקירות. בין השאר יש תבליט שלה על קיר מזכירות הקיבוץ. הוא מורכב מ-16 ריבועי קרמיקה המתארים את תהליך יצירת הקרמיקה במפעל. על בניין המדגרה לשעבר היא יצרה תבליט קרמי של תרנגולות, ביצים בתבנית ואפרוחים בוקעים. על חזית בניין הסילו יצרה עם בני ובנות מצווה תבליט קרמיקה המורכב מ-22 תבליטים ריבועיים

של הווי הקיבוץ. בבית הבנים במרכז הקיבוץ שתכנן האדריכל מנחם באר יש קיר קרמיקה כפול של סעידי.

איך קרה שבקיבוץ אחד התקבצה קבוצה כל כך גדולה של אמנים? "לא היה מקובל בעבר להיות אמן בקיבוצים", אומרת שינדלר. "היו כאלו שהיו חקלאים ביום ואמנים בלילה. יש משהו מיוחד בכפר מנחם שכל כך הרבה חברים יצרו ועדיין יוצרים. אורי אסף, בן הקיבוץ, כתב שירים נפלאים ובהם 'פרח הלילה'. חברי קיבוץ כתבו ספרים חשובים. יש פה שני צלמים מצוינים. וכמובן פסלים, קרמיקאים, ציירים וציירות שמציגים בתערוכות. כנראה יש כאן משהו באוויר. קשה לי לחשוב על עוד קיבוץ כזה."

משה סעידי, יליד 1937. אמן קרמיקה חשוב מכפר מנחם שביצע עד היום 144 עבודות קירצילום: אילן אסייג

סעידי, שמזוהה יותר מהאחרים עם הקרמיקה בכפר מנחם, אומר שהוא ביצע עד היום 144 עבודות קיר. גישתו ביחס להריסת המפעל לא רומנטית כמו של חבריו. "לדעתי, צריך ללכת עם הקו של הקיבוץ. זה מפעל שהיה כמעט מובן מאליו שהוא ייסגר. אפשר להקים מוזיאון במקום אחר בקיבוץ. רק בגלל שבמקום אחר יש ריח של חומר ובמקום אחר יש ריח אחר? אפשר להעביר את המוצגים שישנם למקום אחר ולתת לקיבוץ אפשרות לבנות דברים חדשים."

הוא מתנגד לטענה שהקרמיקה הישראלית פרוחה אי פעם. "היא תמיד היתה בשוליים. שנים רבות לפני איקאה נכנסו חברות אחרות שמשווקות את המוצרים במחיר נמוך. כשבכפר מנחם יצרו ספל לשתיית קפה בארבעה שקלים, ספל מאנגליה יוצר בשקל. זה לא שיש צד ממשלתי שמוכן לסבסד תעשייה קרמית."

כלי קרמיקה ותבניות יציקה ממפעל הקרמיקה של כפר מנחם צילום: דוד פרלמוטר, ארכיון כפר מנחם

שלומית באומן, האוצרת הראשית של בית בנימיני לקרמיקה עכשווית בתל אביב, מציגה בשנים האחרונות תערוכות רבות שמציגות את ההיסטוריה של הקרמיקה התעשייתית לצד תערוכות קרמיקה עכשווית. "מה שאורית וסאני עושות זה מפעל של שימור היסטוריה קרמיקה תעשייתית בישראל. מה שמיוחד בכפר מנחם שזה היה מפעל שהיה לו קשר גם עם העולם האדריכלי ויש לזה ערך היסטורי רב."

באומן מציינת שיש תחייה של המחקר ההיסטורי של הקרמיקה הישראלית. "בשנות ה-70 וה-80 היתה פריחה של הקרמיקה. כולם הביאו אותם כמתנות. הם היו מאוד שונים מהפורצלנים המעודנים מאירופה. הרלוונטיות של הקרמיקה הלכה וירדה משנות ה-80 כי הם לא הצליחו להתעדכן וזה לא היה כלכלי. עושים היום מחקרים על מפעלים כמו 'נעמן' ו'לפיד'. אבל למרות שזה חלק משמעותי בהיסטוריה של ישראל אין אף מוזיאון

ששומר אוספים של קרמיקה תעשייתית. זו תעשייה שיצרה תרבות. נכון, זה היה גם בשביל רווח כלכלי, אבל יש לזה ערכים רבים מבחינת זהות. יש היום הרבה אוספים פרטיים, אבל כפר מנחם זה אחד המקומות היחידים שבהם אפשר לראות אוסף."

מי שהתגייסה למען שימור המפעל היא מריה מצרפי, מנהלת מחוז דרום במועצה לשימור אתרים. היא הגישה התנגדות להריסת המפעל, כחלק מהליך התנגדויות שמתנהל כרגע בקשר לתוכנית המתאר של הקיבוץ. בהתנגדות היא כותבת ש"עבודותיהם של אומני הקרמיקה של כפר מנחם מעטרות עד היום מבנים בעלי חשיבות היסטורית המוגדרים לשימור ברחבי הארץ כמו קיר הקרמיקה בבית הכנסת הגדול בתל אביב, בית תרבות בקיבוץ העוגן, שיצר האמן שרגא וייל שעבד עם משה סעידי. ועוד מאות יצירות של סעידי שחבר לאדריכלים המובילים בתנועה הקיבוצית והנכיח ביצירותיו את הסמלים היהודיים כגון מנורה, מגן דוד, הכתב העברי ופיתוחיו וציטוטים מכתבי הקודש."

כלי קרמיקה משנות ה-2000 של תלמה הראל, אמנית ותושבת כפר מנחם צילום: אילן אסייג

לדבריה, "בשנים האחרונות עשתה הקרמיקה קאמבק וחזרה לעטר חללים ובתים מעוצבים, מה שהביא לביקוש אדיר שלה ולעליית המחירים במכירות הפומביות". עוד היא מזכירה ש"המפעל מהווה עדות אחרונה לתעשייה ישראלית שכללה מעל 30 מפעלים שהיו ברחבי הארץ, שהיו חלק מהיצרנות העשירה והמגוונת שנמחקה. מפעל כפר מנחם שרד בזכות האמנים המקומיים של הקיבוץ שהמשיכו לעבוד בו. המפעל מכיל את הציוד המקורי ואת התבניות המקוריות. הוא מהווה דוגמה יוצאת דופן להשתמרות התעשייה של

הקרמיקה ודרכו אפשר ללמוד על התרבות והייצור של הקרמיקה שהיתה התעשייה המובילה בכל הארץ. נכון יהיה לשמור על המפעל על כל מרכיביו במקומם המקורי."

אומנים בעבודתם בכפר מנחם, שנות ה-60 וה-70 צילום: דוד פרלמוטר / ארכיון כפר מנחם

צילום: דוד פרלמוטר / ארכיון

צילום: דוד פרלמוטר / ארכיון

סיפור מפעל הקרמיקה בכפר מנחם משתלב בתחום נוסף שהעניין בו מתעצם – שימור מורשת תעשייתית. לדברי תמר טוכלר, מנהלת המחלקה ליחסים בינלאומיים במועצה לשימור אתרים, "ברור שעדיף להעביר את התנורים והקרמיקות למקום אחר, אבל זה מפספס את האותנטיות. בשנים האחרונות אנחנו רואים שבעולם גוברת תופעת שימור המורשת התעשייתית לאור ההכרה בערכם התרבותי, האדריכלי, הקהילתי והתיירותי של אתרים ומבני תעשייה. גם אונסקו שם דגש על המקומות האלה. במקומות רבים שומרים על מבני תעשייה כמו תחנות קמח, ממגורות, יקבים, תחנות רכבת ועוד. אלו מבנים שמצבם הפיזי לרוב טוב וניתן להמיר אותם לשימושים ציבוריים או מסחריים רבים. יש לזה גם ערך כלכלי רב ואנחנו רואים שפריטים שנוצרו במקומות האלה מתגלים כפריטים איקוניים לפיתוח עירוני וכפרי וכנכסים למיתוג ותדמית."

אורי בייז, מנהל העסקים בכפר מנחם, סבור שאי אפשר בשלב זה לשמר את המפעל. "אנחנו עובדים על תוכנית מתאר יותר מעשור והיא כוללת נספח שימור רחב. עשינו סיורים בקיבוץ עם המועצה לשימור אתרים. זה קיבוץ עם מורשת ותודעה שימור, ויש אנשים שמתעסקים בזה במגבלות של פרנסת הקיבוץ."

אהיל קרמיקה בטכניקה חיתוך, של האמן ראובן כהן מכפר מנחם צילום: דוד פרלמוטר, ארכיון

לדבריו, כבר ב-2016, נעשתה עסקה עם רשות מקרקעי ישראל שמסמנת את המפעל לשימושי תעשייה ושימורו יחייב אותם להפוך אותו למבנה מסחרי או ציבורי. "לשנות

עכשיו את העסקה זה מורכב ובירוקרטי. מצד אחד, המדינה רוצה שימור. מצד שני, היא לא יוצרת את התנאים לשימור ולא נותנת תמריצים. יש ציבור שלם בקיבוץ שהתפקיד שלי זה להרחיב את הבסיס הכלכלי שלו. כמו כן, אנחנו לקחנו קונסטרוקטור שבדק האם אפשר לשפץ את מבנה המפעל והוא אמר שאין מה לשפץ. אנחנו חושבים שאפשר להעביר את מה שהיה במפעל לסילו. ושם נשמור על המורשת של הקיבוץ". ההחלטה בעניין תתקבל בדיונים בוועדה המחוזית שיתקיימו בתקופה הקרובה.